

Inspirationsfågeln

af

N. E. Hammarstedt.

Med anledning af min uppsats »Fågeln med segerstenen» i Meddelanden från Nordiska Museet 1901, Stockholm 1903, erhöj jag från den kände etnografen Richard Andree ett bref, hvori han dels meddelar sina iakttagelser öfver de i stugornas tak upphängda fågelfigurernas spridning inom Europa, dels uttalar sin åsikt om dessa bilders betydelse. Jag tillåter mig att här anföra ett utdrag ur nämnda skrifvelse.

»En fullkomligt identisk fågelfigur med den af eder afbildade takfågeln från Skåne (fig. 1) anträffade jag för några år sedan i ett bonthus på Lüneburgerheden. Detta exemplar förvaras nu

i Städtisches Museum i Braunschweig. Bonden, som ägde den, uppgaf, att det var endast en leksak. Äfven i Bayern likasom också i

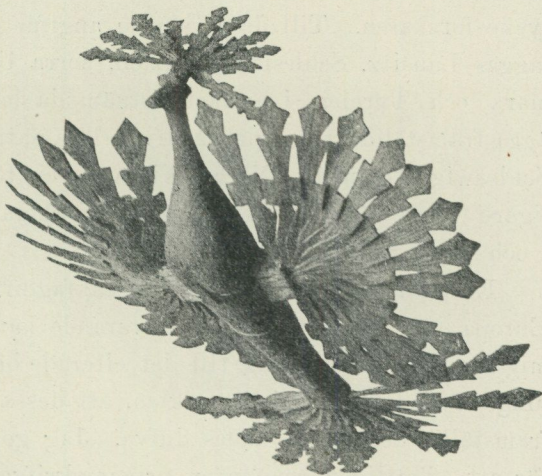

Fig. 1. Takfågel från Skåne,
Järrestads eller Ingelstads härad. Omkr. 1/s.
N. M. nr 6,171.

Oberösterreich förekomma dessa fåglar, vanligen på den plats i huset, där den fromme katolske bonden inrättat ett litet kapell, altare eller dylikt. Här föreställer fågeln den helige andes symbol dufvan. Skulle ännu något tvifvel råda om denna förklarings riktighet, så erhåller man genom iakttagelser från Böhmen full visshet i denna fråga. Då jag nyligen befann mig där, återfann jag hos tsjeckerna och i tsjeckiska folkmuseer takfågeln i tvänne gestalter nämligen dels helt förfärdigad af trä och liknande edert exemplar från Jämtland (se fig. 2 å pl.), stundom i brokiga och granna färger, dels tillverkad af ett måladt hönsägg med ett därvid fastklibbadt hufvud af deg eller ost¹ samt med vingar och stjärt af veckadt papper (se slutvignetten, fig. 8). Benämningen på dessa i boningsrummen upphängda fåglar är *zvaty duch*, d. v. s. den helige ande. Vi hafva alltså en sammanhängande utbredningskedja af till storlek och hos de af trä förfärdigade exemplaren äfven till form och framställningsätt fullt identiska fågelfigurer från Böhmen, Oberösterreich, Bayern, Niederdeutschland, Holstein ända till Sverige.» — Så långt den tyske forskaren. Till de af honom angifna länderna må å ena sidan läggas Lausitz, Schlesien, Galizien, norra Ungern (slovaker), Steiermark och Tyrolen, i hvilket sistnämnda land de af hönsägg (påskägg) framställda takfåglarna äfven lära anträffas, samt å andra sidan Schleswig, Danmark, Norge, Finland och Ryssland. I en ursprungligare form förekomma de, såsom vi skola se, äfven på andra håll 1 och utom Europa.

Efter denna framställning af takfåglarnas utbredningsområde i Europa, för så vidt jag för närvarande känner det, må det tillåtas mig att med anknytning till det citerade brefvet företaga en granskning af den där uttalade åsikten, att dessa fågelfigurer uteslutande framställa den helige andes dufva. Jag gör naturligtvis icke detta för att offentligen bemöta en privat skrifvelse utan för att närmare utreda denna fråga, hvilken jag vid nedskrifvandet af uppsatsen om »Fågeln med segerstenen» afsiktligt lämnade utanför, emedan jag ville längre fram upptaga densamma. Jag gör nu detta så

¹ Hos huzulerna användes vax.

mycket hällre, som jag finner, att äfven här den lagen gör sig gällande, att den som sagt a också bör säga b. Den fräjdade tyske vetenskapsmannen saknar icke meningsfränder och har, såsom vi skola se, på sätt och vis äfven fullkomligt rätt, men näppeligen så, som han själf menar eller åtminstone tillfälligtvis framställer saken.

Såsom jag redan i uppsatsen om »Fågeln med segerstenen» omnämnt, förekommer ock hos vårt folk på ett och annat håll samma förklaring: fågelbilden kallas dufva, och man uppgifver i Skåne, där den upphänges till julen, att detta sker »för att den helige andes frid skall hvila öfver huset». Jag har i samma uppsats uttalat tvifvel gentemot denna förklarings ursprunglighet på den grund, att den helige andes fågel väl snarare borde sättas i förbindelse med pingst än med jul. Emellertid torde denna min invändning kunna jäfvas. Trettendedag jul firades ursprungligen framför allt till minne af Kristi dop, då den helige anden i dufvoskepnad sänkte sig öfver frälsaren, och var för den äldsta kyrkan en högtid af allra största betydelse. Frälsarens gudablifvande, inspiratio, var ju af vida större betydelse än hans människoblifvande, incarnatio. Dopet blef enligt gnostisk åskådning hans egentliga födelse och den helige ande hans egentliga moder. Huzulerna i Galizien förklara ock takfåglarnas förekomst därmed, att vid Jesu födelse en dufva nedsväfvat öfver honom. I våra kyrkor förekomma ofta nog dufbilder af trä anbragta såsom hängfåglar i predikstolstaken, och att dessa skola föreställa den religiösa ingifvelsens fågel, därom kan ju ej råda mer än en mening.

Men det finnes enligt min åsikt åtskilliga motskäl mot att de vanliga takfåglarna skulle till sitt egentliga väsen hafva samma innebörd som dessa kyrkdufvor och i likhet med dem egentligen föreställa den heliga ande. Först och främst förete de i stugutaken upphängda fågelfigurerna i regel ett helt annat utseende än kyrkdufvorna och benämnas dessutom hos oss oftast tuppar, jultuppar, trätuppar, julpyttor (julhönor) samt norrut spångökar, sällan däremot dufvor, något som knappast skulle kunnat inträffa, ifall dessa träfåglar ursprungligen hos oss kommit i bruk såsom kristna sym-

bol. Vidare finna vi, att dessa träfåglar äfven från kyrkligt kristlig ståndpunkt icke erhållit någon enahanda förklaring: ej blott hos oss utan äfven i Holstein benämnas de ofta pelikaner och återgifva såväl på dessa bägge håll som också i Norge ej sällan alldeles oförtydbart den sitt eget bröst uppristande fågeln, stundom med ungarna vid sitt bröst (se pl). Då nu pelikanen är en mycket tidigt framträdande kristen sinnebild, som i förbigående sagdt redan under medeltidens första århundraden äfven här i Norden blef en af folket med förkärlek omfattad symbol, men i hvarje fall aldrig varit någon representant för den heliga ande, följer häraf, att antingen två slags takfåglar af kristet kynne redan från kristendomens äldsta tid förekommit: dufvan och pelikanen,

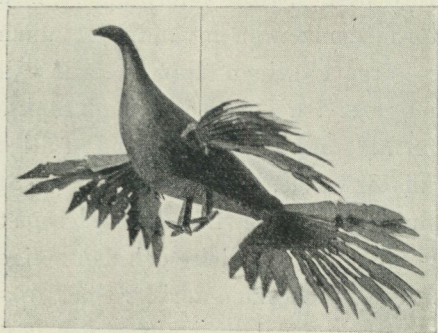

Fig. 4. Takfågel från Anundsjö sn, Ångermanland. L. 0,158 m. N. M. nr 95158.

eller ock att dessa bägge kristna fågelsymboler framspirat ur eller inympats på en gemensam rot, hvilken i så fall måste hafva sitt fäste i hedenomens mark. Jag måste för min del ansluta mig till den senare förklaringen och ser i den gemensamma urtypen den inom många folks föreställningar framträdande växtligheten återuppväckande fågeln, vår-, värme- och skördebringaren, fågeln med »segerstenen, sprängörten och lifsdrycken» eller, såsom jag här under hans långt framskridna utvecklingsform vill kalla honom, *inspirationsfågeln*.

Hvad dufvan beträffar är det inom vår religionsurkund först i evangelierna som vi möta henne såsom en »kroppslig gestalt» af »den heliga anden», »anden», »Guds ande» (Matteus evangelium 3,16; Markus ev. 1,10; Lukas ev. 3,22; Johannes ev. 1,32), men sedan uppträder hon äfven i de nytestamentliga apokryferna med likartad betydelse. Enligt »Evangeliet om Marias födelse» (kap. 5 och 6) vardt Josef utsedd till den heliga jungfruns make på grund af de jār-

tecknen, att hans staf i likhet med Arons slog ut i blom¹ samt att »Herrens ande» i gestalt af en dufva satte sig därpå. Enligt »Proteoevangelium» (8,11) utkom åter dufvan ur själfva stafven och satte sig på Josefs hufvud.

Denna apokryfernas framställning väcker, synes det mig, ovilkorligen erinring om den romerska Picus-stafven likasom om åtskilliga andra trädidoler och vid årshögtider förekommande högtidsstänger med en fågelbild i toppen, såsom t. ex. våra majstänger.² Men tanken ledes äfven till den forngrekiska med en fågelbild i toppen försedda härskarspiran, hvilken bars af den helleniska sagotidens konungar — alltså redan under bronsåldern. Aristofanes synes till och med gifva en vink om, att dessa spiror varit kultföremål, i det han (Ornites 509) antyder, att deras fågelbilder fått del af tributen till konungarne. Att denna uppgift ej alldeles är gripen ur luften tyckes intygas dels däraf, att Homeros (Ilias 2,100 ff) förmäler, att Agamemnons spira var ett arf från gudarne — från Hermes och Zevs, åt hvilken senare underjordskonstnären Hefaistos förfärdigat den —, dels däraf att Pausanias (IX, 40) har antecknat om invånarne i Kaironeia, att dessa verkligen bevisat Agamemnons staf gudomlig dyrkan. Hos fornägypterna ansågs Faraos staf besitta något af eller samma gudomliga makt som Farao själf,³ och fetischartade stafvar eller stänger tillhörde ej sällan deras religiösa ceremonier. Det förefaller ej osannolikt, att någon likartad tradition ligger bakom de anförda legenderna om Josefs staf. Ådagalade manne tillvaron af denna understaf, att spiran ännu icke var tagen från Juda stam, och att Messias alltså därifrån ännu var att förvänta?⁴

Man kan ej gärna undgå att finna den nytestamentliga framställningen af gudomligheten förkroppsligad såsom en fågel (jfr

¹ Jfr förfs uppsats Om fastlagsriset och andra lifsstänglar och gudaspön, sid. 274 i Nordisk tidskrift 1902.

² Jfr förfs uppsats Striden om växtlighetsstängen i Fataburen 1907, s. 194.

³ Jfr A. Wiedemann, Altägyptische Sagen, 1906, s. 113 o. f.

⁴ Sällsamt nog antog kungaspiran inemot slutet af första och i början af andra årtusendet e. Kr. i germanska stater icke blott formen af en telning utan ock af en staf med en därpå sittande dufva.

Lukas ev. 3,22) i hög grad hedenartad och erinrande om grekernas och andra folks teriomorfistiska gudsbegrepp. Hvad själfva Josefs-stafven beträffar har jag i min anförda uppsats »Fastlagsriset» (s. 274) påvisat, att föreställningen om understafven var uråldrig hos ebreerna. I 2 Mosebok (4,20) benämnes Moses' staf till och med uttryckligen »Guds staf» eller väl fastmer gudastafven, ett uttryck som synes klart nog antyda en staf, hvori gudomlig makt — »Guds ande» — innesluter. Detta förklarar ock profeten Hoseas yttrande (Hosea 4,12): »Mitt folk rådfrågar sin staf», hvarmed må jämföras Jeremias 2,27: »De kalla stafven (eller trädet) sin fader.» På liknande sätt spådde andra folk med grenar af sina heliga träd, från hvilka de ock ofta nog torde räknat sitt upphof. Leder nu gudastafven eller gudaspöet, »virga divina», sin härkomst från trädskulten, finner fågelns förbindelse med denna fetisch ock häri sin närliggande förklaring: fågeln har förut tillhört det heliga trädet, innan han tillades dess gren, den heliga stafven.¹

Om oraklet i Dodona förmäler Herodotos, att man där ursprungligen inhemtade orakelsvar, alltså ingifvelse, inspiration, af vilddufvor, som höllo till i den heliga eken. Jag har redan på annat håll² påvisat, att dessa dufvor måste hafva varit skogsdufvor (*Columba oenas*), d. v. s. dufvor som häcka i håligheter i trädstammar, och som därför af en primitiv åskådning kunnat anses såsom trädets egentliga väsen, såsom ett slags dryader eller, när trädets dämon utvecklats sig till en gudomlighet (*Dione*, *Zeus*), hvar och en såsom ett dennes medium och sändebud. I sin under förra året utkomna afhandling »Ekguden i Dodona» (sid. 45) har T. Segerstedt anført en grekisk sägen, som bekräftar denna min mening om Dodonadufvornas art. En herde ville nedhugga den heliga eken, men afstod från sitt företag, då en dufva tittade fram ur stammen och befälde honom att skona trädet. I »The cults of the Greek states»³ förvisar visserligen Farnell alla uppgifter om duforaklet och om prästinnor med benämningen *peleiader* till sagornas område. Då emellertid

¹ Jfr »Fastlagsriset», s. 272 ff.

² »Fågeln med segerstenen», s. 205.

³ D. 1, s. 38--39.

Herodotos' uppgift gillas eller bekräftas af Sofokles, Strabon, Dionysios från Halikarnassos m. fl. och framför allt intygas af sin egen etnologiska innebörd, må väl också denna »saga» omsider anses konstaterad såsom en full realitet, och vi få förändra Farnells omdöme så, att Herodotos' uppgift i stället för att vara en saga är en verklighetsuppgift från sagotiden. Evans omfattar ock den åsikten, att uppgiften om orakeldufvorna i Dodona visar tillbaka till den grekiska religionens gryningstid och att dufvan tillhört den pelagiske Zevs' maka, Dione, långt innan hon egnades Afrodite.¹ I sitt förut anförda arbete meddelar T. Segerstedt en anteckning af Filostratos, hvaraf framgår att i Dodona ännu i senare tid bland andra idoler förvarats en gyllene dufva. Såsom gudomlig visdoms- eller inspirationsfågel möter dufvan ock inom den islamitiska legenden. I och omkring Mekka finnes en otalig mängd dufvor, hvilka ingen vågar ofreda, än mindre döda, emedan de skola härstamma från den dufva, som, enligt sägnen, bragte Muhammed det heliga ordet från himmelen.²

Men dufvan var redan i en aflägsen forntid icke allenast en orakelfågel, som själf en dämon eller gudomlighet, en dryad, meddelade råd och visdom om framtiden eller ock såsom en gudoms medium eller sändebud fullföljde detta kall. Hon ansågs äfven såsom en bringerska af den gudomliga substansen, af den föda som medför gudomliga egenskaper, af det ämne som skänker öfvermännisklig lifskraft eller siarförmåga.

Såsom jag i detta samband på annat håll framhållit,³ finnas dufbilder, Astarteattribut, på den vid Larnaka på Kypern anträffade kärlevagnen hvilken, påtagligen använd vid rägnmagi och dylika ceremonier, ansetts innehålla lifsvätskan för växtligheten — för den i dvala sänkte Tammus-Adonis. Redan vida mer än tusen år före vår tidräkning betraktades således dufvan på detta håll såsom lifsdryckbringerska. Dufvor offrades därför också åt växtlighetsguden.

¹ A. J. Evans, *The Mycenae tree and pillar cult*, 1901, s. 7.

² C. J. Steiner, *Die Tierwelt nach ihrer Stellung in Mythologie und Volksglauben*, 1891, s. 226.

³ »Fågeln med segerstenen», s. 206.

Om Semiramis, hvilken i flere hänseenden fått låna drag från Astarte eller andra asiatiska lifsgudinnor,¹ förmåler sagan, att hon såsom barn uppfödts af dufvor, ja att namnet Semiramis betyder dufva och att hon antagit dufvoskepnad. En grekisk-asiatisk myt låter ock Afrodite framkläckas ur ett dufägg och väl alltså ursprungligen vara en dufva.

Homeros vet (*Odysseia* XII, 63) omtala, att dufvor bragt ambrosia, odödlighetsföda, åt Zevs, då denne ännu var ett barn. Det är tydligt, att vi i detta fall hafva att göra med en Zevs, som i likhet med Tammus är en växtlighetsgud. Men det finnes äfven sägner upptecknade, som förmåla, att Zevsbarnet närts med honung, och melissai, bin, kallades de nymfer, som ammade guden. Enligt en myt hette de åter Adrasteia (den frygiska Rea Kybele) och Ida och voro döttrar till Kretas konung Melissevs, bivårdaren. Melissai var ock benämning på nymfer i allmänhet, och sagorna förtälja om nymfer som förvandlats till bin. På samma gång var melissai, märkligt nog, äfven benämning på Demeters och den efesiska Dianas prästinnor, ett förhållande som slående erinrar om de dodonska prästinnornas benämning peleiades, dufvor. Jag kan ej inse annat än att dessa förhållanden måste likaväl som andra dylika företeelser hos grekerna — t. ex. Artemiskultens arktoi, björnar — förklaras ur en djurkult, för hvilken biet och dufvan själfva voro gudomligheter.² Af Pindaros benämnes ock sierskan i Delfoi »det delfiska biet», och enligt sagan var Apollos andra tempel i Delfoi byggt af fågelfjädrrar och vax, »alltså», säger Weicker³, af siargudens »såsom fåglar och bin uppfattade tjänare». Ej endast gudar utan äfven vissa särskildt utkorade människor hafva närts icke blott af fåglar (Semiramis, Romulus och Remus, Elias) utan ock af bin. Åt skal-

¹ Se W. Robertson Smith, Ctesias and the Semiramis legend, i *English historical review*, 1887, s. 303 ff. Om den hettitiska fågelgudinnan se S. Wide, *Mindre Asiens kultur* (spec. s. 170) i »*Världskulturen*» (under utgifning).

² Jag tillåter mig här erinra om ett anförande i Segerstedts afhandling *Ekguden* i Dodona, s. 59, där det heter, att prästerna i Dodona, då de voro i ekstas, »foro upp och flögo såsom fåglar». Männe de, då de siade, iklädde sig orakelfågeln sände?

³ G. Weicker, *Der Seelenvogel in der alten Litteratur und Kunst*, 1902, s. 24.

den Pindaros skola sålunda bin, då han ännu var ett barn, hafva bragt skaldekonstens gåfva (Pausanias IX,23,2). Att de ursprungligen i ihåliga träd boende bina ansetts såsom dessa träds lifsväsenden, synes mig intygas af den i Lauenburg en gång gällande lagen, att eho som uttog bisamhälle ur vare sig annans eller eget biträd, skulle antvardas bödeln, hvilken skulle linda den brottsliges inälfvor kring den »bestulna furans» stam och därefter hänga honom i trädet,¹ mot hvilket han alltså tydligen en gång ansetts egentligen hafva förbrutit sig. — Det kan tyckas, som om hvad jag här anfört om bina, egentligen ej hör hit, men i själfva verket är enligt primitiv uppfattning biet, likasom andra bevingade djur, en fågel (jfr t. ex. Syraks bok 11,3), och den af fåglar bragta ambrosian kan således samställas äfven med honungen, likasom följaktligen i viss mån äfven med det däraf beredda mjödet.²

Ehuru jag i uppsatsen »Fågeln med segerstenen» behandlat detta ämne, vill jag här i korthet — dock med några tillägg — sammanfatta hvad jag där sagt om vegetationsfågeln, särskildt med hänsyn till hans egenskap af inspirationsfågel. Om hackspetten veta vi, att denne Mars', den romerske årsgudens, fågel var icke blott en orakelfågel utan ock en bringare af gudafödan. Den fornhinduiska somafågeln, hvilken uppfattas såsom en örn eller en falk, är ej blott en gudadrycken bringande fågel utan därigenom ock samtidigt en inspirationsförande fågel.³ Äfven de nordiska myterna tala om lufsämnet, gudadrycken eller inspirationssubstansen bringande fåglar. I myten om suttungsmjödet är det en örn (Oden i örnham); i myten om huru ungdomskraftens gudinna återföres från jättarnes värld är fågeln en falk (Loke i falkham); i Völsungasagan (1,2) är det åter en kråka (jätten Hrimners dotter i kråkham), som från gudarnes hem i världsträdets krona bringar den lifgifvande frukten. Meningarna om den lufsämnet bringande fågelns art synas alltså hafva

¹ Steiner, anf. arb. s. 305.

² Se vidare förf:s upps. Säkaka och säöl s. 252 ff. i Meddelanden från Nordiska Museet 1903 (1905) samt; Midsommardaggen i Svenska fornminnesföreningens tidskrift, bd 12 (1903).

³ Jfr N., Söderblom, Rusdryckerna i religionens historia, i Morgon, svenska nykterhetsvännernas julbok 1906.

varit flere. I Völuspa's berättelse om människornas skapelse är det guden Hönir som bringar óð.¹

I Gylfaginning (kap. 15) heter det, att i världsträdets krona sitter en »mycket vetande» örn, hvilken mellan sina ögon har en hög. Enligt den poetiska eddan är det däremot en tupp, som sitter i världsträdets topp. Det synes mig föreligga skäl för det antagandet, att denna fågel i världsträdet, af hvad art han under olika tidsskedet än må ansetts hafva varit, uppfattats såsom lifsdryckens gifvare eller bärare. Viktor Rydberg har² redogjort för den fornariska myten om världsträdet. I kronan af detta ljufva, lifgifvande frukter alstrande träd bo honungsätande fåglar eller örnar. Enligt den iraniska urkunden innehöll själfva trädet en hvit, lifgifvande mjöd-saft. Enligt Gylfaginning dryper honungsdaggen, det gudomliga lifsåmnet, de saliga framtidsmänniskornas näring, från världsträdets grenar. Men enligt samma urkund, likasom ock enligt Grímnismál, dricka de odödliga i Valhall ett mjöd, som härleder sig från en i världsträdets krona betande get, hvilken väl alltså är att betrakta såsom en inkarnation af världsträdets väsen. Man erinre sig, att Zevs' amma Melissa, biet, också berättas hafva varit en get samt äfven torde hafva varit mannaaskens (grek. melie) dryad.³ En inkarnation af världsträdets väsen synes mig ock den i dess krona sittande fågeln med största sannolikhet hafva varit och i likhet med guda-mjödsgeten alltså ursprungligen en växtlighetsdämon.

Om någon i världsträdet eller i Valhall förekommande näktarskänkande fågel talas emellertid icke i de nordiska fornhäfderna. Dock förefaller det mig icke alldeles osannolikt, att dunkla häntydingar på eller reminiscenser af en dylik tro förekomma. Den i Hávamál (st. 13, jfr 14) förekommande, för nutiden ofattliga metaforen för det af Oden druckna Odrerirmjödets torde anspela på en nu försvunnen myt om ett fågelmjöd. I Skáldskaparmál⁴ finnes en mycket oredig berättelse om gudamjödets uppkomst och tidigare

¹ Jfr V. Rydberg, Undersökningar i germansk mythologi, d. 1 (1886) s. 552.

² Anf. arb. d. 2 (1889) s. 11 ff.

³ Jfr anf. upps. Midsommardaggen, s. 70—71.

⁴ Kap. 1. (Bragarædur.)

historia. H. Schück¹ har i denna framställning sett en komplex af flere myter med samma motiv. Vidare har han i de i denna mytsammanställning förekommande personnamnen Galar, Fjalar, Gilling trott sig finna häntydningar på tuppen.² Jag är böjd att dela bägge dessa hans förslagsmeningar eller åsikter. Hvad Fjalar beträffar säges det uttryckligen i Völuspá,³ att han är en tupp — tuppen i galgträdet, d. v. s. världsträdet, hvori Oden hang. I Hávamál (14) framställes han såsom gudamjödets underjordiske väktare. Jag dristar ett försök att öka sannolikhetsskälerna för Schücks hypotes. Om Kvasir, hvilken Schück sammanställer med Fjalar-Fjollner,⁴ säges, att han, hvilken var så vis, att han hade reda på allt, och som for vida omkring för att meddela människorna sitt vetande, skapades ur ett kärl, hvori asar och vaner gemensamt spottat.⁵ Det synes mig icke alldeles orimligt, att denna myt kan afse framkomsten ur ett ägg — »tunnan med två slags öl». Hvad egenskaperna hos Kvasir, att han var vidtfarande och att han visste allt, beträffar, är icke blott den förra utan äfven den senare karaktäristisk för mytens och fornföreställningens fåglar. Fåglarna visste allt; därför blefvo de orakelfåglar och järkeckengifvare. Ej blott antikens folk utan äfven fornermanerna på Tacitus' tid spådde af fåglarnas läte och beteende. Det är detta förhållande, som ger sagornas uppgifter om vissa personers kännedom om fåglarnas språk sin rätta belysning. Före gudarne härskade fåglarna öfver människorna, och innan man gjorde ed vid de förre svor man vid de senare, säger Aristofanes.⁶ Innan jag lämnar frågan om Kvasir såsom möjligen världsträdets väsen i fågelgestalt, må det tillåtas mig att framställa ännu ett par sannolikhetssatser. Schück framhåller, att af de tre kärl, i hvilka, enligt

¹ Studier i nordisk litteratur- och religionshistoria, del 1, 1904, s. 51 ff.

² Anf. arb. o. del s. 83 ff.

³ Bugges ed. 42, 41, 32.

⁴ Anf. arb. o. del s. 77.

⁵ Föreställningen att varelser kunna uppstå ur saliv är ej främmande för folklig uppfattning. Enligt polynesisk framställning skapade gudarne sina tjänsteväsen (i kini akua) af sin spott. A. Fornander, An account of the polynesian race, d. 1, 1878, s. 83. Ur »trollens spott» alstras enligt svensk folktro stritarna (Cicadina).

⁶ Ornites 481 ff., 520.

Snorre, blodet af den dödade Kvasir göts, endast *ett* kan vara ursprungligt nämligen Odrerir. Vi kunna alltså hypotetiskt samställa de bägge »vidtfarande», för öfrigt obetydligt kännetecknade mytiska företeelserna Kvasir och Od med hvarandra,¹ och om vi i den ene se en växtlighetsdämon eller en världsträdets gudom, äfven se detsamma i den andra. Vi måste vidare i denna ursprungligen teriomorfa gudomlighet, som i sig innesluter asars och vaners väsen, se ett af grundelementen i Odens mångskiftande gestalt: växtlighetsguden, som offrande sig själf åt sig själf på världsträdet, väckes till nytt lif af mjödet ur Odrerir.²

Likasom det fornariska och isynnerhet det fornnordiska världsträdet, från hvars grenar lifsdaggen faller, i förvånande grad erinrar om fornägypternas lifsträd den heliga sykomoren, från hvars krona den i trädet inneslutna gudinnan Nut, Osiris' moder, nedgöt eller utdelade lifsämnet (dryck eller bröd) åt de hädangångne och åt växtlighets- och lifsguden Osiris själf, så påminner den fornnordiska växtlighetsgud, hvilkens gestalt jag i det föregående sökt antydningssvis återställa, lifligt om den fornägyptiske växtlighetsguden. I en hymn till Osiris heter det, att denne är »världens grundämne, fullkomliga spis och näring».³ Såsom Frazer visat, är Osiris till sitt egentliga väsen en växtlighetsgud och en trädgudomlighet. Enligt en mytframställning uppgick han vid sin död i ett ericaträd, men han har ock sammanställts med andra trädarter. Så framställles å en målning gudens graf beskuggad af en tamarisk, i hvars krona en fågel sitter. Bilden bär den märkliga devisen: »Osiris själf».⁴ Fågeln är således Bennu, den ägyptiska Foinix, hvilken betraktades som en inkarnation af Osiris.⁵ Uppfattningen af vegetationsdämo-

¹ Jfr förf:s upps. Midsommardaggen s. 69 i Svenska fornminnesföreningens tidskrift 1903.

² Hävamål 138—141.

³ J. Lieblein, Gammelegyptisk religion, d. 2 (1884) s. 50. Texten torde kunna öfversättas till ännu närmare öfverensstämmelse med häv uttalade teori. Försättningen af hymnen omnämner, huru Isis blir hafvande af detta ämne.

⁴ Litteraturförteckning i Frazer, The golden bough, 3:e uppl., d. 4 (1907) s. 342. Bild se Nordisk Familjebok, 2 uppl., art. Foinix.

⁵ Maspéro, Histoire ancienne, 3:e uppl., 1878, s. 48. Jfr J. H. Philpot, The sacred tree, 1897, s. 117.

nerna såsom fåglar är för öfrigt icke sällsynt. Den förekommer t. ex. hos flere stammar i Hindostan,¹ och vi skola se, att den icke heller är främmande för europeiska folk.²

Att »makten» eller »dämonen», eller, såsom vi mera nutidsmässigt äro benägna att uttrycka oss, »själen», »anden», »gudomligheten» inom ett heligt föremål eller ett heligt område antager fågelgestalt och sålunda frigör sig, synes hafva varit en vida omkring på jorden förekommande tro. Den framträder redan i den fornägyptiska litteraturen. Då guden Kunsu's bild blifvit förd till Asien och konungen af Bechten icke ville återsända den, lämnade guden i gestalt af en falk belätet och återvände till sitt hemland. Hos letterna såg man guden i fågelskepnad flyga bort, när de heliga lunderna fälldes,³ och om Svantevits beläte på Rügen vet Saxo att omtala, hurusom vid dess förstörande anden i korppestalt lämnade bilden. Hos polynesier och peruanska indianer råder den föreställningen, att gudens ande i fågelham kan lämna sin idol, hvilken då blir kraftlös.⁴ På Gotland trodde man, att, om julkubben helt brändes upp, en gök, sommarfågeln, flög ut ur den. Skedde detta, begick man emellertid ett fel, ty sista stumpen af julkubben, hvilken alltså inneslöt trädets »makt» (fågeln), borde tillvaratagas för att lagd i humlegård, åker eller fähus och äfven boningshus bringa lycka, fruktbarhet och välsignelse.⁵ Äfven en antropomorf gudomlighet kan i fågelham lämna sin kropp. Om Oden berättar Snorre, att han förmådde såsom fågel eller annat djur lämna sin kropp, hvilken låg som sofvande eller död, medan guden sväfvade bort till fjärrliggande land.⁶ I namnen på Odens, enligt en väl senare men dock redan på brakteaterna mötande mytframställning, *två* korpar, Hugin och Munin, kvarlefver tydligen ett minne af föreställningen om gudens själ i fågelgestalt. I fågelham var det väl ock, enligt

¹ J. Campbell anf. i Globus, b. 5, 1864, s. 178—179.

² Se äfven anf. upps. Fågeln med segerstenen.

³ Mannhardt, Wald und Feldkulte, I (1875), s. 52.

⁴ Tylor, Primitive culture, 3:e uppl., d. 2 (1891), s. 161, 174—175.

⁵ N. Lithberg i Fataburen 1907, sid. 240; m. fl.

⁶ Heims kringla, Ynglingasaga k. 7.

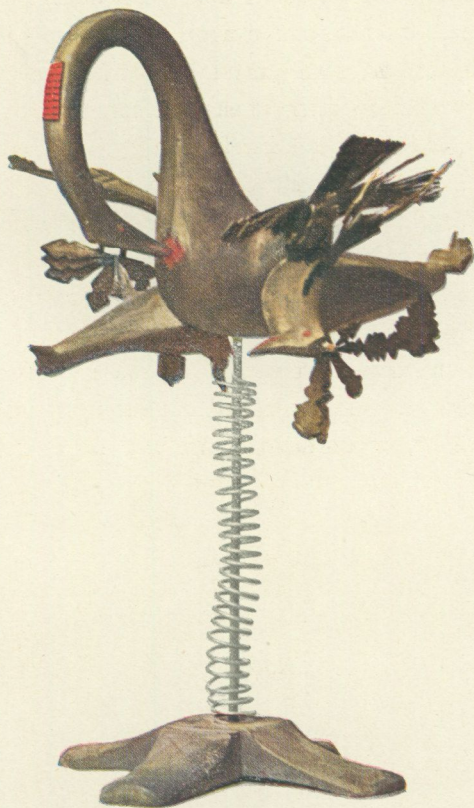
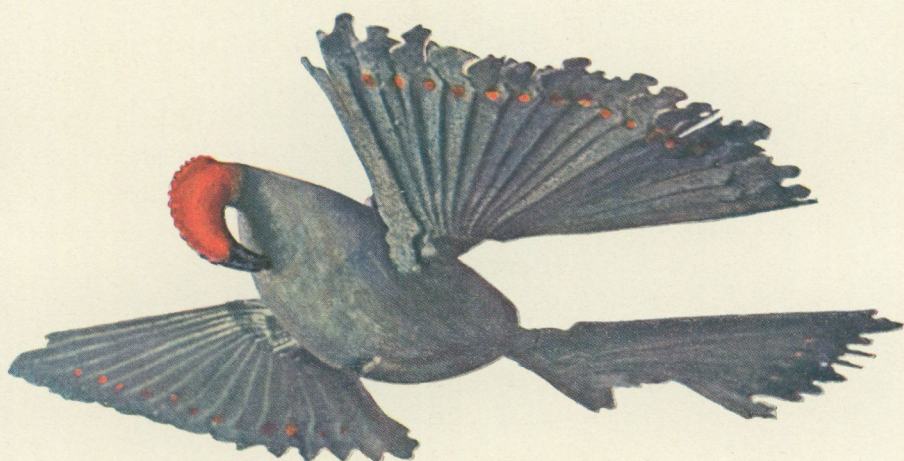
den ursprungliga myten, som Oden drack lifsmjöd ur Odrerir, medan hans kropp hang nio dygn liflös i världsträdet.¹ Den åldriga tron, att människosjälén i dödsstunden såsom en fågel lämnar kroppen, är fullt sammanhängande med den teriomorfistiska föreställningen om naturmakterna och de gudomliga väsendena såsom fåglar. Likasom trädets »makt» innebodde i trädets stam såsom en fågel, och, om trädet fälldes, flög därifrån, så lämnade människans själ i döden kroppen såsom en osynlig eller vid vissa tillfällen synlig fågel. Ett allmänt känt exempel lämnar visan om »Liten Karin». Denna uppfattning af människosjälén såsom en fågel var gammal hos fornägypterna. Själfågeln afbildades hos dem med människohufvud och har gifvit upphof till antikens siréngestalter, från hvilka, såsom Weicker² säger, en oafbruten utvecklingskedja sträcker sig till kristendomens framställning af änglarnes sjungande skaror. Enligt samme forskare uppträder i Europa den människohöfdade fågelbildén redan under mykenisk tid i fynd från Knossos på Kreta, men tillhör egentligen den eftermykenska tiden.³ Emellertid anser äfven Weicker, att tron på själafågeln, ehuru icke människohöfdad, förefunnits hos grekerna långt förut, och att den tillhör den »indogermanska» urtiden.⁴ Med den animistisk-manistiska grundåskådning, som behärskar den tyske forskaren, förmår han emellertid icke ens förutsätta, att denna »indogermanska själsfågel» kan hafva varit annat än en människosjäl, och anar icke att den också, och först, kunnat vara en »själ» i tingen, en »makt» eller en »naturdämon», som å ena sidan utvecklat sig till en ham för människosjälén och å andra sidan till en uppenbarelseform för de heliga föremålens »heliga ande».

¹ Hávamál 138—141. — Jfr Skáldskaparmál, k. 1. (sid. 75 i Finnur Jónssons edit.) Märkligt är, att, likasom Oden här berättas äga en underbar brynsten, enligt fransk folktro hackspetten innehar en underbar ört, som meddelar öfvernaturlig kraft, om man med den gnider sina lemmar. Mot denna ört bryner hackspetten sin näbb och kan sedan hacka hål ända in i kärnan på de hårdaste ekar. E. Rolland, Faune populaire de la France, 2 (1879) s. 62.

² Anf. arb. s. 19.

³ Anf. arb. s. 93 samt tillägget.

⁴ Anf. arb. s. 20.

"PELIKANER"
SVERIGE.
Omr. $\frac{1}{3}$

Bruket att i eller vid hemmet såsom en välsignelsebringande eller skyddande fetisch upphänga någon slags fågel eller bild därpå kan på flere skilda håll påvisas. I Indien, där såsom redan omnämnts uppfattningen af vegetationsdämonerna såsom fåglar förekommer, hänger man i boningshuset upp skinnet af en art hornfågel (*Buceros*), på hinduiska kallad *dhanchirya*, af *dhan* rikedom, för att sålunda tillförsäkra familjen välstånd och välmåga.¹ De i ihålliga träd häckande hornfågeln äro synnerligen egendomliga, ej blott genom sitt utseende utan än mer genom det sätt, hvarpå i trädets af dem tillmurade stam rufningen sker. På Borneo förekommer hos åtskilliga folkstammar det bruket, att prästinnor tillverka fågelbilder, hvilka ingen mer än de få vidröra, och som anses bebodda af makter eller andar. Dessa bilder hängas vid *skördefesten* i taket och höljas omsorgsfullt med brokiga dukar.²

I Europa synes seden att såsom fetischer upphänga vissa fåglar vara åldrig. Apuleius (f. 125 e. Kr.) omtalar, att man uppspikade ugglor.³ I Sachsen och Sachsen-Weimar upphänger man i fähuset eller stallet en kråka eller skata, skjuten till mars månads ingång, alltså till det gamla vårnyåret.⁴ På ön Man bevarade man omsorgsfullt fjädrarna af den vid nyårets ingång rituellt dödade kungsfågeln (*Regulus*).⁵ I Sverige är det ännu vanligt nog att öfver stalldörren uppspika en dödad skata, hök, ugglor eller annan roffågel, eller att inne i stallet upphänga en död skata.

I detta sammanhang må i förbigående beröras den af Paulus Diaconus⁶ omtalade seden hos longobarderna, att då någon af dem omkommit i främmande land, bland familjegravarna resa en hög stång med en bild i trä af en dufva i toppen. Man har i denna dufva sett en bild af den dödes själ.⁷ Härvid har man emellertid

¹ W. Crooke, *The popular religion and folk-lore of Northern India*, 2 (1896), s. 249.

² Tylor, *anf. arb.*, 2, s. 175.

³ *Anf.* i F. Liebrecht, *Zur Volkskunde*, 1879, s. 342.

⁴ N. W. Thomas, *Animal superstitions*, s. 255 i *Folk-lore*, XI, 1900.

⁵ Jfr förfs *anf. upps.* Fågeln med segerstenen, s. 196 ff.

⁶ *Historia Langobardorum*. I. V, c, XXXIV.

⁷ Weicker, *anf. arb.* s. 10.

alldeles förbisett, att den resta stången (pertica) otvifvelaktigt hade lika mycket att betyda som dufvan.¹

Äfven äringsdämonen i fågelgestalt, skördetuppen (der Erntehahn), användes i Tyskland såsom en huset skyddande talisman. Sedan han vid skördefesten rituellt dödats, upphängdes han i åtskilliga orter i boningshuset och fick där kvarsitta till sänningsti-

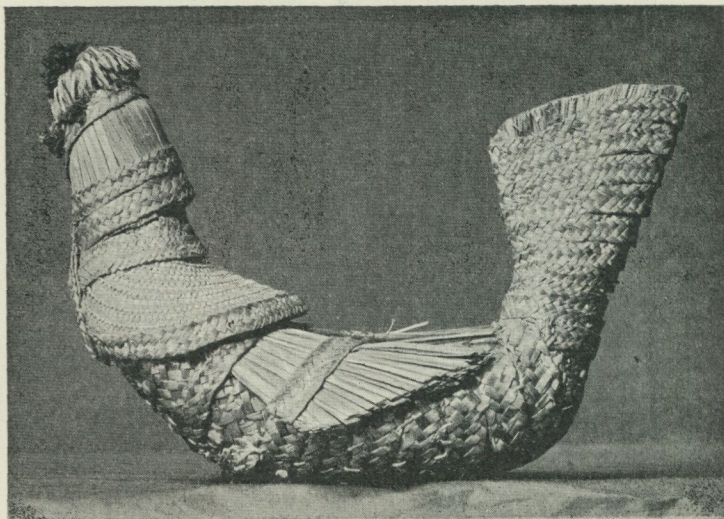

Fig. 5. Jultupp (julekyppa)
från Högsäter sn, Dalsland. Omkr. $\frac{1}{3}$ s. N. M. 108,991.

den, då man blandade fjädrarna i utsädet.² Stundom ersättes den naturliga tuppen med en afbild förfärdigad af trä eller ock af papp och sädesax. Så är t. ex. förhållandet i Westfalen.³ Erinra vi oss nu, att man i vårt land allmännast kallar de i stugutaket anbragta fågelbilderna för taktuppar, kan jag ej annat än i denna benäm-

¹ Hos kunamaerna reser man under likartade förhållanden endast en käpp på den tomma grafplatsen.

² U. Jahn, Die deutschen Opfergebräuche bei Ackerbau und Viehzucht, 1884, s. 188.

³ Rochholz, Alemannisches Kinderlied und Kinderspiel, 1857, s. 231; Mannhardt, Die Korndämonen, 1868, s. 13.

ning se en hänvisning till vegetationsfågeln såsom skördetupp. I själfva verket tillverkas ock i Sverige halmbilder af tuppen likasom af åtskilliga andra skördedämoner till julen. Hvad beträffar några af dessa »jultuppar» af halm är det endast benämningen som anger

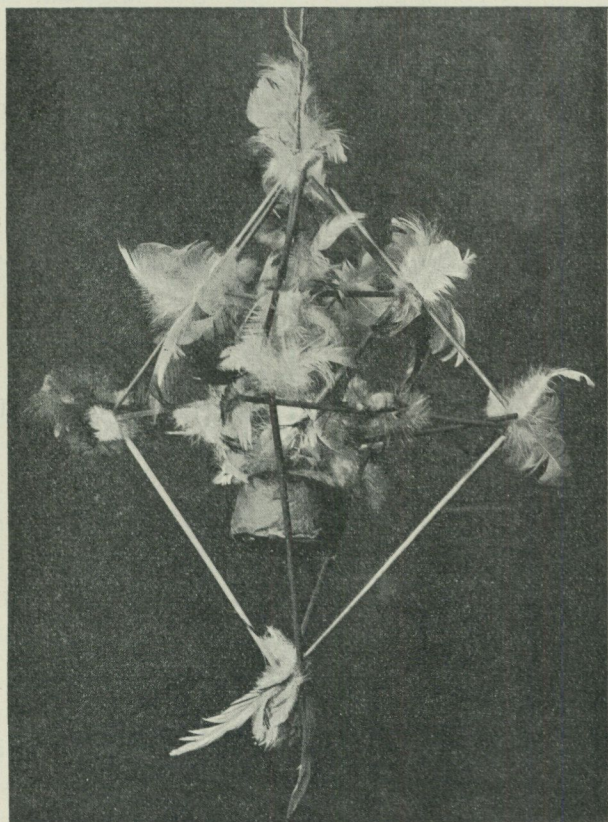

Fig. 6. Halmkrona

från Högsäter sn, Dalsland. Omkr. $\frac{1}{5}$. N. M. 110,074.

deras innebörd, under det att utseendet saknar all gemensamhet med en tupp. Ehuru åtskilliga julhalmfigurer, såsom t. ex. julbocken, i vissa orter upphängas i stugutaket, är detta, så vidt jag vet, icke förhållandet med nyss nämnda »jultuppar» af halm. Ej alltid äro jultupparna så oigenkännliga som de trebenta figurer

jag nyss åsyftat. Så har Nordiska Museet nyligen från Dalsland erhållit en jultupp af halm, hvilken, såsom fig. 5 visar, är ganska naturtroget utförd, ja till och med så naturalistiskt, att hufvudet är beklädt med verkliga hönsdun, måhända en gång ämnade att inblandas i utsädet (jfr s. 98). Samtidigt har museet från samma landskap också erhållit ett par märkliga halmkronor, sådana man ej blott i hela vårt utan ock i många andra land plägar upphänga i stugutaket. Jag kan här icke ingå på en utredning af dessa halmkronors betydelse. Måhända får jag någon gång tillfälle att särskildt behandla dem. Hvad jag här vill framhålla är, att bägge dessa kronor äro prydda med hönsfjädrar, och att å den ena inuti hänger ett näste med en af hönsfjädrar gjord fågel, som rufvar af deg bakade ägg, fig. 6.¹ Å halmkronor från andra håll finnas urblåsta ägg. Skördetuppens gamla anor intygar, utom hans eget väsende och innebörd, den bild af en tupp med stjärt af sädesax, som finnes på en grafurna i Lateranmuseet i Rom. Urnan har inneslutit askan af en Attis-präst — en gallus.²

Lika naturligt som det är, att de ursprungligen otvifvelaktigt hedniska, af halm eller af vissa kraftväxter förfärdigade och i stugutaket upphängda kronorna under kristet inflytande kunde blifva till i taket anbragta hängkors, förfärdigade af helgade palmsöndagsgrenar, lika naturligt är det, att under samma inverkan den hedniska vegetationsfågeln kunde blifva till den helige andes dufva. I Steiermark förekomma sålunda af i kyrkan på palmsöndagen vigd järnek förfärdigade hängkors med en under dem anbragt fågelbild af trä: »den helige andes dufva»³ I Schweiz bildar man af de sist skördade axen en bild af en dufva, »der heilige Geist», hvilken hemföres från åkern och sättes bakom spegeln i stugan, där hon får kvarsitta till såningstiden nästa höst, då hon gnuggas sönder och blandas i ut-

¹ Jfr förf:s upps. Säkaka och gullhöna i Meddelanden från Nordiska Museet 1899—1900.

² Frazer, anf. arb. och del, s. 233.

³ Se J. R. Bünker, Tischkreuze i Zeitschrift für österreichische Volkskunde 1907, s. 12 ff. Jfr anf. upps. Fastlagsriset, s. 271.

sädet.¹ Här är den helige andes dufva således alldeles uppenbarligen ingen annan än skördefågeln.

I förklaringen af den i boningstaket upphängda inspirationsfågeln såsom ursprungligen identisk med vegetationsfågeln synes mig ock det sydosteuropska bruket att förfärdiga takfåglar, »den helige andes dufvor», af påskäggs finna en nöjaktig förklaring. Äfven det lifskraft inneslutande våragget var ett sommarbudskap, och, använt t. ex. såsom säagg, ett ärlingsbringande medel. Det inneslöt lifsämnene,² och den däraf bildade fågelfiguren var alltså en uttrycksfull symbol för lifsämnbringaren.

Vid en återblick öfver föregående undersökning framträda följande här nedan i korthet sammanfattade hufvudpunkter. Fåglarna synas sen en urtid hafva betraktats såsom mer än andra djur, ja mer än människorna begåfvade varelser, såsom mer än andra vetande. De foro vida omkring och sågo mycket. Man tog dem därför till och med till vittnen på sanningsenligheten af hvad man sagt: man gjorde ed vid dem (Aristofanes). Tillbaka till stenålderns stadium synes den föreställningen gå, att fåglarna äro inkarnationer af naturmakter och särskildt af vegetationsmakter. De äro gudarnes föregångare (Aristofanes). I synnerhet synes man hafva uppmärksammat sådana arter, som häcka i ihåliga träd, såsom t. ex. hackspettarna, göktitan, hornfåglarna, blådufvan. De voro de heliga trädens makter eller dämoner. Då trädet, där en sådan fågel hade sin bostad, ägnats någon viss gudomlighet, blef fågeln uppfattad såsom en dennes uppenbarelseform eller såsom ett dennes sändebud och ställföreträdare. Från denna på verklig naturföreteelse grundade åskådning utvecklade sig enligt min här framställda mening å ena sidan den föreställningen, att äfven den i andra idoler inneboende makten eller gudomligheten kunde antaga fågelskepnad, å andra sidan framställningen af den från kroppen skilda människosjälens, »makten» i människan, såsom en fågel. Såväl i sin egenskap af mycket vetande som i sin egenskap af »makt» i en fetisch eller en idol eller

¹ E. Hoffmann-Krayer, Fruchtbarkeitsriten im Schweizerischen Volksbrauch, s. 262 i Schweizerisches Archiv für Volkskunde 1907.

² Jfr L. Hagberg, Påskäggen, s. 153 i Fataburen 1906.

såsom en gudomlighets representant eller budskap blef fågeln (vissa fågelarter) en järteckengifvare, en orakelbringare.

Det heliga trädets fågel ansågs ock äga eller hafva tillgång till lifsåmnet, och då detta identifierades med de i ihåliga träd boende vildbinas honung, hvaraf hos de ariska folken den berusande, den »inspirerande», drycken bereddes,¹ blef han hos dessa folk (hinduer, greker, romare, nordbor) också betraktad som inspirationsbringaren, såsom meddelaren af öfvermänsklig visdom, en uppfattning, som väl lät förena sig med den urgamla tron på fåglarnas öfvermänskliga kunskap.

Ur dessa åskådningssätt förmenar jag, att de nytestamentliga framställningarna af Guds makts, den helige andens, inkarnation i dufvogestalt framgått. Denne torde alltså mer hafva ett europeiskt än ett asiatiskt, i hvarje fall näppeligen ett semitiskt ursprung. Likasom det heliga trädets fågel uppfattades såsom dettas väsens-

Fig. 7. Dufva med lifsbrödet.
Relief i Orlamünde. Efter H. Bergner.

inkarnation och såsom ett gudomlighetens budskap samt såsom en bringare af lifs- och inspirationsämnet, så är ock dufvan i evangelierna Guds kraft eller en öfverbringare af Guds kraft. Såsom sådan framträder hon icke blott vid Jesu dop och i de förut omnämnda apokryfiska skildringarna af Marias giftermål utan ock senare vid framställningar af conceptio immaculata. Hon är ock öfverföraren till människorna af det gudomliga kraftämnet, af det »lifvets bröd som nedkommer från himmelen». Å den här fig.

¹ Jfr »Såkaka och såöl» s. 252 ff. Söderblom, anf. afh. »Rusdryckerna».

7, återgifna bilden¹ ses hon sålunda från livets träd bringa den korstecknade hostian, lifsbrödet, andens odödlighetsämne, åt de vid kunskapens träd stående människorna, representerade af Adam och Eva. Om det kärll, hvarur den heliga oljan göts, när de franska konungarne före revolutionen smordes till sin värdighet, förtäljde sägnen, att en dufva år 496 bragt det från himmelen vid Klodvig den förstes dop.

I sin egenskap af vegetationsdämon blef vegetationsfågeln också ett offer för växtlighet — på sätt och vis ett offer åt sig själf. Denna åskådning synes hafva utgått från Orienten och torde hafva följt sadesodlingen vid dess utbredning från detta håll. Ett sådant äringsoffer blef, efter tamhönsets införande, tuppen, »der Erntehahn», på många håll bland germanska folk, och detta tuppofer vid skörden har bibehållit sig till inpå senaste tid. Växtlighetsfågeln inneslöt i sig lifsämmet, och hans blod utgöts därför på åkern och förtärdes sannolikt äfven delvis, rituellt, af de i offerhandlingen deltagande, måhända, såsom tyska namn på åtskilliga ölsorter »Bräuhahn», »Sathahn»² synas ge vid handen, uppblandadt med honung, mjöd, öl. Hos kunamaerna i nordöstra Afrika bestänkes t. ex. åkern med blod blandadt med durraöl.³ Den dödade fågelns kropp eller skinn och fjädrar bevarades däremot i boningshuset såsom en välsignelsebringande fetisch. Senare gjorde man af halm (den sista kärften) eller af trä bilder af denna fågel och uppsatte eller upphängde dem i stugorna. Det är dylika bilder, som vi ännu i dag möta i de, såsom vi sett, hos många europeiska folk förekommande takhängfåglarna, äfven om dessa under kyrkligt inflytande ofta nog erhållit en kristen hallstämpel genom att benämnas »den heliga andes dufva», en namnöfverföring, hvilken vore så mycket mer berättigad om, såsom jag velat visa, evangeliernas heliga dufva i själfva verket, äfven den, icke är annat än en vegetationsfågel.

¹ H. Bergner, Handbuch der kirchlichen Kunstaltertümer in Deutschland, 1905, s. 548.

² Se Rochholz, *anf. arb.* s. 232.

³ A. Andersson, *Ett och annat om Kunamaerna*, 1903, s. 30.

Å den till denna uppsats hörande, i färg utförda planschen äro afbildade:

Fig. 2 (N. M. nr 87,220) en takhängfågel från Jämtland, hvilken framställer den sitt eget bröst uppristande fågeln: »pelikanen». Sannolikt har fågeln en gång burit sina ungar vid bröstet, ehuru dessa nu saknas.

Fig. 3 (N. M. nr 21,978) äger ungarna i behåll. Om denna träfågels härkomst saknas tyvärr närmare uppgifter. Otvifvelaktigt är den dock inhemsk.

Märkligt är, att denna senare bild, hvilkens hufvud prydes af en kam af samma typ, som i regel utmärker de svenska hängfåglarna, på halsen bär ett rött märke, hvilket tydligen är en rudimentär kam af den typ, som ses å fig. 2. Denna röda kam, hvilken således är den äldre, har för att lämna rum fått draga sig undan till den oegentliga plats den nu innehar. Egenskapen att bära en hjässkam — att vara *aves cristatæ* — synas vara kännetecknande för vegetationsfåglar i regel, t. ex. *Picus*, *Regulus*, *Gallus*, *Pavo*, *Vanelus*, *Lynx*. För någon dufart, som i detta sammanhang kan komma i åtanke, är emellertid någon dylik hjässprydnad ej utmärkande.

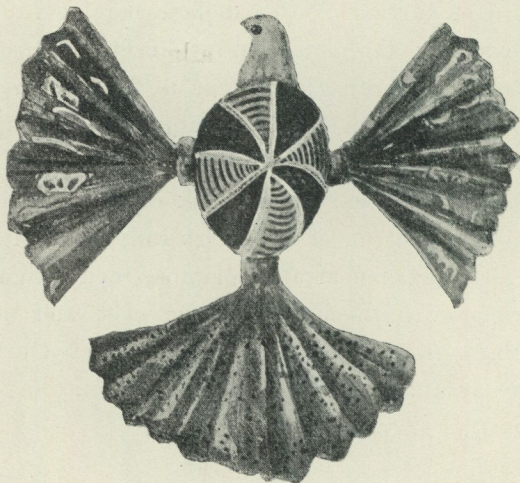

Fig. 8. Huzulisk pingstdufva. Efter W. Szuchiewicz.